

UOT: 631.635.61/63.521.

**AZƏRBAYCANIN TƏRƏVƏZ VƏ BOSTAN BİTKİLƏRİNİN
GENEFONDU HAQQINDA****Z.A.ƏLİYEVƏ****AKTN Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu**

Məqalədə institutun seleksiya və toxumçuluq şöbəsinin əsas məqsədlərindən biri olan itmək təhlükəsi altında olan tərəvəz və bostan sortnünunələrinin, keçmiş ata-baba sortlarınının bərpa edilməsi, genetik ehtiyatların toplanması, populyasiyaların seleksiya tədqiqatında istifadə olunması, öyrənilməsi, çoxaldılması və mühafizəsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: seleksiya, tərəvəz, bostan, sortnünunələr, genetik ehtiyatlar, populyasiya.

Azərbaycanda olan doqquz iqlim zonası bitki aləminin zənginliyinin yayılmasını təmin edir. Azərbaycanın bitki örtüyü Qafqaz bitki aləminin 7000 növünü təşkil edir. Bu regionda 4500-dən çox bitki bitir, o cümlədən bunların 1200 növü mədəni və yabanı bitkilər olub, əksəriyyəti tərəvəz bitkiləridir və 550 növü mədəni bitkilərdir. Dağlıq və dağətəyi rayonlarda yabanı halda bitən soğan, sarımsaq, yerkökü və əvəlik, çoxlu sayda yarpağından və gövdəsindən istifadə olunan tərəvəz bitkilərinə rast gəlinir.

Günəşli günlərin və istiliyin çoxluğu, mülayim hava, münbit torpaq və suvarma suyunun olması Xəzər dənizi ətrafı və Kür-Araz ovalığında çoxlu sayda tərəvəz bitkiləri – pomidor, badımcan, bibər, baş soğan, ağbaş kələm, qırmızıbaş kələm və gül kələm; köküyumrular-çuğundur və yerkökü; ədvalı-dadlı və az yayılmış bitkilərin becərilməsi üçün gözəl şərait yaradır. (Z.Əliyeva, 2006). Bu rayonlarda bostan bitkiləri çox inkişaf etmişdir. Əlverişli hava şəraitinin olması burada sənaye əsaslı tərəvəzçilik və bostançılığın inkişafına böyük imkanlar açır.

Tərəvəz və bostan bitkiləri Azərbaycanda lap qədimdən becərilir. Əkinçiliyin tarixinə aid olan ədəbiyyatlarda göstərilir ki, eradan əvvəl I-II minillikdə Azərbaycanda əhalinin şəxsi təsərrüfatlarında tərəvəzçilik və bostançılıq kifayət qədər yer tutmuşdur. Bu fikri N.Qummelin tapıntılarında Gəncəçay vadisindəki “Bəy” mağarasında gildən olan qablarda bəzi tərəvəz və bostan bitkilərinin toxumları bürünc dövrə aid (bizim eradan əvvəl II minillikdə və Qəbələ şəhərinin dağıntılarında) (VIII-IX əsr) mədəni bitki olan yemiş və xiyarın toxumları tapılmışdır.

Bostan bitkilərinə qarpız, yemiş və qabaq bitkiləri aid olub, qabaqçiçəklilər fəsiləsinə aiddirlər.

Azərbaycanda əsasən adi, yeyilə bilən (yemək üçün) qarpız-(*Citrullus aedulis* Pang), adi, mədəni, yemək üçün-(*C.colocynthoides* Pang) və güclü xoşagələn iyə malik bəzək yemişləri şamama (*Melo adana* Pang) becərilir. Bundan başqa alağ kimi xırda, turş acı meyvəli yabanı yemişlər bitir, (çöl alağ

yemişi) yerli əhali tərəfindən Xalbirak və Turşənək adlandırılır. (H. Əsədov, 1975).

Material və metodika

Qarpızın vətəni Mərkəzi və Cənubi Afrika, yemişinki isə Mərkəzi və Kiçik Asiya hesab olunur. Respublikanın rayonlarına ekspedisiya vaxtı tərəvəz və bostan bitkilərinin köhnə yerli sortlarını təftiş edərkən müəyyən edilmişdir ki, uzun müddət - əsrlərlə bostan bitkilərinin becərilməsi xalq seleksiyaçıların çoxlu sayda qeyri-rəsmi, təbii olaraq sortların yaranmasına kömək etmiş və bostan bitkiləri ilə məşğul olan rayonların ayrılmasına (ixtisaslaşmasına) səbəb olmuşdur. Əksər rayonlarda qarpızın becərilməsinə üstünlük verilir. Belə rayonlara aiddir: Samux, Şəmkir, Sabirabad, Saatlı, İmişli, Ağcabədi və başqaları. Demək olar ki, hər rayon öz yerli sortuna malikdir. Bu rayonlarda qarpız meyvəsindən əhali “bəhməz” – qarpız balı hazırlayırdılar və uzun müddət saxlanma qabiliyyəti olan sortları adi şəraitdə və ya üzərini xırda samanlarla örtməklə, astronomik qış başlayana qədər (çillə qarpızı da deyilir) və ya dekabr ayının sonlarına qədər saxlayırdılar. Hələ keçən yüzilliyin 40-cı illərində (Böyük Vətən müharibəsi başlayana qədər) mövsüm vaxtı (iyun-oktyabr) Gəncə və Bakı şəhərlərinin bazarları yuxarıda qeyd olunan rayonlardan gətirilən qarpız məhsulları ilə dolu olardı. (M.Yusifov, 1983).

Bəzi Kürövalığı rayonları – Kürdəmir, Ağsu, Samux rayonunun Qarasaqqal qəsəbəsi, Naxçıvan Muxtar respublikası, Abşeron yarımadası spesifik əlverişli torpaq-iqlim şəraiti ilə fərqləndiklərinə görə yemiş becərilməsində üstünlük təşkil edirlər.

Bazarlara ən fəraş yemiş məhsulu Samux rayonunun Qarasaqqal qəsəbəsindən daxil olurdu. Köhnə ata-baba sortları olan Bilərcin və Dostucanın məhsulları əsasən Kürdəmir və Ağsu rayonlarında becərilirdi. Nərinçə və Həsənbəyi sortlarının məhsulları Naxçıvanda qışın son aylarına qədər yaxşı saxlanılırdı. Bilərcin sortunun ayrı-ayrı

meyvələri yaşlı nəslin söylədiklərinə görə dad keyfiyyətini və xarici görünüşünü itirmədən yeni məhsul alınana qədər qalardı.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahtaxlı kəndi və onun ətraflarında yemişi "tutma" üsulu ilə becərirdilər.

Tərəvəzçilik ET İnstitutunun mərhum əməkdaşı H.F. Əsədovun məlumatına görə "tutma" üsulu ilə becərilmiş yemişi XV və XVI əsrlərdə külli miqdarda Tbilisi və Sibirə göndərirdilər və orada çox qiymətləndirilirdi. "Tutma" üsulu ilə bəzi yemiş sortları - Ələmdar, Qəmkar, Ağnabad, Narıncı, Həsənbəyi və başqaları yaradılmış və seçilmişdir. "Tutma" üsulu ilə becərilən bu sortların meyvələrində quru maddənin miqdarı çox olur, dad keyfiyyətinə görə üstünlüyə malikdir, xoş ətirli, təzə halda istifadəyə, qurudulmağa, mürəbbə bişirməyə yararlıdır. (Асадов, 1974).

Bundan başqa, (bu sortların cavan yumşaq meyvələri (yerli əhali tərəfindən "duz qırası" adlandırılan) xiyar kimi həm təzə halda, həm də turşuya qoymaq üçün istifadə edilir.

Yerli sortlar – populyasiya seleksiya işlərində qiymətli başlanğıc materialdır. Ədəbiyyat məlumatlarından məlumdur ki, keçən əsrin ortalarına qədər tərəvəz və bostan bitkilərinin genofondu və yerli sortlara heç bir diqqət yetirilmirdi. Bunun nəticəsində xeyli miqdarda yerli sortlar itirilmişdir. (Xəlilov və b., 1990). İlk dəfə yerli köhnə sortların yığılması və öyrənilməsi işi ilə seleksiyaçı alim İ.D. Rəcəbli məşğul olmuşdur. O, Qusarçay TS-da Naxçıvan MR-dan gətirilmiş yemiş populyasiyalarını öyrənmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Tərəvəzçilik ET İnstitutu yarandıqdan sonra, 1967-1969-cu illərdə İntroduksiya və iqlimləşmə

şöbəsi yaradıldı və respublikanın rayonlarına ekspedisiya təşkil olundu, xeyli miqdarda sortnünunələr yığıldı. 1970-72-ci illərdə də Tərəvəzçilik ET İnstitutu ÜmumRusiya Bitkiçilik İnstitutu ilə birgə Lənkəran-Astara, Qazax-Gəncə, Kür-Araz ovalığı istiqamətlərinə ekspedisiya təşkil etdi. Ekspedisiya iştirakçıları tərəfindən 300-dən artıq yerli qarpız və yemiş nümunələri, 20-dən artıq tərəvəz bitkiləri nümunələri yığıldı və öyrənildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekspedisiya yoxlanışı Naxçıvan MR, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz rayonlarını əhatə etməmişdir. Ekspedisiya materialından başqa çoxlu miqdarda bostan bitkiləri nümunələri introduksiya edilmiş və öyrənilmişdir.

Bütünlükdə institut şöbə, laboratoriya zona təcrübə stansiyaları ilə birgə öz fəaliyyəti dövründə 7650 tərəvəz və bostan bitkiləri nümunələri, o cümlədən pomidor-2600, badımcan 500-dən artıq, bibər-300, ağbaş kələm -500-dən artıq, gül kələm-100-ə qədər, yerkökü-117, xiyar-200, baş soğan-200, sarımsaq-106, tərəvəz lobyası-500-ə qədər, tərəvəz noxudu-300-ə qədər, bostan bitkiləri-800-ə qədər, az yayılmış və ədvalı-ətirli bitkilər-500 nümunə öyrənilmişdir. İnstitut yarandığı vaxtdan etibarən 100-ə qədər müxtəlif tərəvəz növləri üzrə sortlar yaradılmışdır. Onlardan 65 sort Bitki Sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən rayonlaşdırılmış, müəlliflərə şəhadətnamələr və instituta patentlər verilmişdir.

Tərəvəz bitkilərinin seleksiya və toxumçuluq şöbəsinin və vaxtilə fəaliyyət göstərən genetik ehtiyatlar bölməsinin əsas məqsədlərindən biri itmək təhlükəsi altında olan tərəvəz və bostan bitkiləri sortnünunələrinin bərpa edilməsi, genetik ehtiyatların toplanması, öyrənilməsi, sənədləşdirilməsi, çoxaldılması və mühafizəsi işinə yaxından kömək göstər-məkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Əliyeva Z.A., Quliyev N.Ə. İtmək təhlükəsi altında olan tərəvəz nümunələrinin bərpası. / Biomüxtəlifliyin genetik ehtiyatları, I Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 2006, s.147-148. 2.Əsədov H.F. Azərbaycan bostançılıq, Bakı-1975, s. 11-13. 3.Yusifov M.A., Həsənov Q.B. Abşeronda qarpız becərilməsinə dair tövsiyələr. Bakı-1983, s. 11-13. 4.Xəlilov B.B., Quliyev C.C. Azərbaycan bostan bitkilərinin zərərvericiləri və onlarla mübarizə tədbirləri, Gəncə, 1990, s.36-37. 5.Асадов Г.Ф. Сорты дынь Азербайджанской ССР, Баку-1974, с.17-18.

О генофонде овощных и бахчевых культур в Азербайджане

З.А.Алиева

Текст аннотации. В данной статье описываются одни из главных задач отдела селекции и семеноводства института, такие как возрождение исчезающих и стародавних образцов овощных и бахчевых сортов, накопление генетических ресурсов, использование популяций в селекционных исследованиях, их изучение, размножение и охрана.

Ключевые слова: селекция, овощи, бахча, сортовые образцы, генетические резервы, популяция.

About the gene pool of vegetable and melon plants in Azerbaijan

Z.A.Aliyeva

Text of abstract. Some of the main objectives of the department of breeding and seeding of the institute are recovery of the endangered and ancient species of the vegetables and melon varieties, collection of the population for the breeding research, its study, reproduction and save have been described in this article.

Key words: breeding, vegetables, melon, selection samples, genetic reserves, population.